

شکوفه تقی

گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سه ژانر ادبی:

ترانه‌ها، متل‌ها و افسانه‌های گذر در ادبیات شفاهی ایران

سرشناسه: تقی، شکوفه، ۱۳۳۸ -
عنوان و نام پدیدآور: گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سه ژانر ادبی: ترانه‌ها، مثل‌ها و افسانه‌های گذر در ادبیات
شفاهی ایران / شکوفه تقی.

مشخصات نشر: تهران: مهریستا، ۱۳۹۶.

مشخصات ظاهری: ۲۹۱ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۶۹۷۷-۱۴-۰

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتاب‌نامه: ص. ۲۸۹.

موضوع: ترانه‌های کودکان ایرانی-تاریخ و نقد (Children's Songs, Persian -- History and Criticism)

موضوع: داستان‌های کودکان -- تاریخ و نقد (Children's Stories-- History and Criticism)

موضوع: افسانه‌های ایران -- ایران -- تاریخ و نقد (Fairy Tales -- Iran-- History and Criticism)

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ ۹۷۸/ت PIR3۹۸۹

رده‌بندی دیویی: ۱۰۴/۱۸۴

شماره‌ی کتاب‌شناسی ملی: ۴۹۵۶۰۰۵

شکوفه تقی

گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سه ژانر ادبی:

ترانه‌ها، مثل‌ها و افسانه‌ها، گذر در ادبیات شفاهی ایران

چاپ یکم: بهار ۱۳۹۷، آماده‌سازی و ترتیب بر چاپ: دفتر نشر مهریستا

نمونه‌خوان: فرهاد گلچین، ناظر چاپ: همن بخشی

طراح جلد: محمودرضا لطیفی

چاپ و صحافی: فرهنگ‌بین

شمارگان: ۵۵۰ نسخه

همه‌ی حقوق چاپ و نشر این کتاب محفوظ است

انتشارات مهریستا

سعادت‌آباد، خیابان سوم، پس از مروارید، شماره‌ی ۱۱. تهران ۱۹۹۸۷

mehrvistapub@yahoo.com

مرکز پخش: کتاب دوستان

خیابان فخررازی، شماره‌ی ۳۳، تهران ۱۳۱۴۸

تلفن: ۶۶۴۰۰۹۸۷، ۶۶۴۸۰۵۶۹، ۶۶۴۹۲۹۶۲

فروش اینترنتی: www.agahbookshop.ir

قیمت: ۲۹,۰۰۰ تومان

فهرست

۹	دیباچه
۱۵	فصل یکم: ضرورت یک گونه‌شناسی از سه ژانر ترانه، مثل، افسانه
۲۵	فصل دوم: ترانه‌های سودکان نخستین گام در تعلیم و تربیت شفاهی
۴۹	فصل سوم: گونه‌شناسی مثل
۱۳۹	فصل چهارم: گونه‌شناسی افسانه‌ها و گذر
۲۸۵	نتیجه
۲۸۹	منابع

دبیاجه

قصه‌گویی در ایران به‌تاریخ بسیار تاریخی دارد. ایرانیان از دیرباز برای تعلیم و تربیت کودکان و به‌منظور انتقال مفاهیم تاریخی، اجتماعی، دینی، اخلاقی، عاشقانه، غمگانه، فکاهی و انتقادی، از قصه‌گویی به‌عنوان یک ابزار قدرتمند استفاده کرده‌اند. طرح مطالب به صورت قصه و تمثیل شفاهی آن چنان در فلات ایران ریشه و اهمیت داشته که تا امروز نقش پررنگ خود را در فرهنگ حفظ کرده است. علاوه بر آن، نتیجه در خلق گونه‌های متفاوتی در ادبیات شفاهی داده است. با وجودی که شناخت این انواع ادبی بسیار مهم بوده و تعریف علمی از آنها می‌توانسته سهمی به‌سزادر معرفی این آثار به جهان داشته باشد، اما در مقایسه با انواع ادبیات کتبی مورد دقت و بررسی وافی قرار نگرفته است. در این کتاب این پژوهش‌گر می‌نویسد که گونه‌ها یا ژانرهای ادب شفاهی ایرانیان را که نقشی بزرگ در آفرینش ادبیات کودک در جهان داشته‌اند طبقه‌بندی کرده، تعریفی جامع از هر یک ارائه دهد. علاوه بر آن این نظریه را به اثبات برساند که ایران خاستگاه بسیاری از ترانه‌ها، مثل‌ها و افسانه‌هایی است که امروز در سراسر جهان موجودند و زنان ایران، به شهادت مفاد مطالب، بزرگ‌ترین نقش را در آفرینش این سه ژانر بازی کرده‌ند.

پیشینه‌ی تحقیق

در صد ساله‌ی اخیر، پاره‌ای محققان و نویسندگان ایرانی سعی در ثبت گونه‌های مختلف ادبیات شفاهی و معرفی آنها داشته‌اند. صادق هدایت یکی از ایشان

است. صبحی مهتدی قصه‌گوی رادیو نیز مجموعه‌ای از این میراث را به صورت شفاهی و کتبی منتشر کرده است. انجوی شیرازی سالیان بسیاری از عمر خود را به ثبت و انتشار ادبیات شفاهی ایران اختصاص داده است. او آثار باارزشی در رابطه با قصه‌ها، جشن‌ها، آداب و معتقدات مردم استان‌های مختلف ایران منتشر کرده است. شکورزاده پژوهشی ارزنده در عقاید و رسوم مردم خراسان ارائه داده است. درویشیان مجموعه‌ای مفصل از قصه‌ها، بازی‌ها، نمایشنامه‌ها و ترانه‌های کردی را با خط فارسی و آنوئسی لاتین در دسترس محققین و خوانندگان قرار داده است. وکیلان که کارهای باارزشی در زمینه‌ی گردآوری قصه‌ها کرده، روایت‌هایی از مثل‌ها و ترانه‌های ایران را از روایاتی که در گنجینه‌ی مرکز فرهنگ مردم در اختیار داشته است، در یک کتاب به نام «نسانه‌ها و مثل‌های ایرانی جمع و منتشر کرده است. او همچنین اقدام به انتشار قصه‌های «مشدی گلین خانم با همکاری مارزلف و الو ساتن کرده است، که علی‌اسم این کار هیچ کدام شنیده‌ی مستقیم او نیستند. اما روشن رحمانوف یا رحمانی گنجینه‌ای ارزشمند از افسانه‌های دری منتشر کرده که شنیده‌ی مستقیم اوست.

شرق‌شناسانی مانند کریستینسن، هاری ماسه نیز اقدام به جمع‌آوری و انتشار برخی از انواع ادبیات شفاهی ایرانیان کرده‌اند. لُرمسار نخستین کسانی است که مجموعه‌ای از قصه‌های فارسی را به انگلیسی منتشر کرده است. البته متن فارسی همراه ترجمه‌ی انگلیسی نیست، اما با مقایسه‌ی سایر متون که وجود است می‌توان دریافت چه متن‌هایی را در کرمان و بختیاری شنیده است. همین می‌توان دید که او در ضبط متن دقت بسیاری داشته است. آرئه/تامپسون در کار پژوهشی خود که شامل طبقه‌بندی و کدگذاری کلیه‌ی گونه‌های ادبیات شفاهی است، به قصه‌های فارسی توجهی نکرده‌اند و می‌توان دید که هیچ کدام از روایات فارسی را در اختیار نداشته‌اند، اگرچه در طبقه‌بندی آنها ژانرها و روایات متفاوت ادبیات شفاهی فارسی می‌توانند جای بگیرند. مارزلف همانطور که خود او در مقدمه‌ی کتابش؛ «طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی، اذعان می‌دارد، ضمن دنبال کردن همان روش آرئه/تامپسون (رک. طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی ۳۰)، بخش بزرگی از این فقدان را با طبقه‌بندی قصه‌های ایرانی جبران کرده است.

ضرورت و هدف تحقیق

شیوه‌ی طبقه‌بندی آرنه/تامپسون، پس از انتشار کتاب مارزلف به فارسی در ایران، باعث شده است که اغلب کسانی که دست به کار پژوهش در ادبیات شفاهی زده‌اند همان تیپ‌شناسی را مبنای کار قرار داده و قصه‌ها را در آن چارچوب قرار دهند. اما این سبب شده کسی به خود اجازه‌ی تعریف جدید و طبقه‌بندی تازه‌ای با توجه به جزئیات زبانی، ساختار ادبی، و مفاهیم موجود در قصه ندهد. این در حالی اتفاق می‌افتد که محققین اروپایی به اعتراف خود به دلیل عدم احاطه‌ی کامل به ظرائف زبان فارسی در بسیاری موارد پی به تفاوت گونه‌های متفاوت ادبیات شفاهی نبرده‌اند. یک سعه کتاب حاضر این است در حد لزوم، با ذکر مثال‌های عدیده به تفاوت این گونه‌های ادبیات شفاهی بپردازد.

هدف این است که پژوهشگرانی که در این عرصه کار می‌کنند تعریفی روشن‌تر از سه ژانر ترانه، مثل، آهنگ، و غیره برای کودکان و نوجوانان به دست آورند، در نتیجه با خطای کمتر و سهولت بیشتر بتوانند ادبایال کردن روند ارائه داده شده، قصه‌ها و ترانه‌ها را بر اساس مفاهیم، ساختار زبانی، نمادها و بن‌مایه‌ها طبقه‌بندی کنند. علاوه بر آن به دست اندرکاران تعلیم و تربیت کمک کند تا برای آموزش و پرورش کودکان دست به آفرینش شیوه‌هایی نوین بر اساس دانش کهن بزنند.

شیوه‌ی انجام تحقیق

این تحقیق به دو صورت میدانی و کتابخانه‌ای انجام شده است. در بخش میدانی حدود پنجاه زن ایرانی در ایران و سوئد ملاقات شده‌اند. زنان ساکن ایران یک دسته در تهران بوده‌اند، یک دسته در سایر نقاط ایران. زنانی که در تهران بودند یک دسته خویشاوند بوده‌اند و یک دسته زنانی بوده‌اند که با آنها دیدار کرده‌ام. زنان ایرانی ساکن سوئد از نقاط مختلف ایران آمده، اما زبان تعریف کردن قصه‌هایشان فارسی بوده است، هر چند که در پاره‌ای موارد گویش‌های مادری آنها در نقل قصه‌ها مداخله کرده است. این زنان عموماً بالای شصت و پنج سال داشته، در اغلب موارد با کتابت آشنا نبوده‌اند. از هر یک از این زنان سؤال‌هایی متفاوت درباره‌ی گذشته،

محل زندگی، خاطرات، حوادث مهم زندگی، حوادث مهم تاریخی که می‌توانستند بیاد بیاورند، اعتقادات، آداب و رسوم، مراسم مختلف در شهر یا روستای ایشان و غیره شده است. سپس از ایشان خواسته شده که قصه‌ای تعریف کنند. به این ترتیب که آیا قصه‌ی شنگول و منگول را بلدند؟ یا قصه‌ی مرغ چینی را شنیده‌اند؟ بعد بخشی از قصه برایشان گفته شده و آنها کل قصه را بیاد آورده‌اند. در پاره‌ای موارد نیز نیازی به تعریف نبوده است، آنها قصه را از ابتداء تا انتها با تکیه بر حافظه‌ی شخصی نقل کرده‌اند.

ساختار تحقیق

برای این دلباختگی بخش از روایات راویان انتخاب شده که با موضوع این پژوهش، آموزش شاهنامه کودکان در قالب ژانرهای ترانه، مثل و افسانه‌های گذر، تناسب داشته است. مابقی در جلد دوم کتاب که شامل انواع قصه و حکایت و تاریخ است، می‌آید و جلد سوم حارثی تاریخ شخصی راویان در کنار تاریخ اجتماعی و باورهای دینی زنان است، که متعاقباً منتشر خواهد شد.

در هر فصل تعریفی از یک ژانر یا گونه ارائه می‌شود. سپس ریخت‌شناسی آن ژانر با روایت‌های عدیده که در هر ژانر می‌گنجد بیان داده می‌شود. پس از آن واریانت‌های مختلف هر روایت که پیاده شده و به آوازی درآمده، آورده می‌شود. در بخش تحقیق کتابخانه‌ای، برای مقایسه و وسعت بخشیدن به مثال‌ها و برای روشن‌تر کردن مطالب، همزمان به آثار منتشر شده ادبیات شفاهی و کتبی تحقیقی که در آن زمینه صورت گرفته، مراجعه می‌شود و از نمونه‌های چایی در کنار نمونه‌های ضبط شده در توضیح مطالب و اثبات تفاوت گونه‌ها و ریخت‌شناسی هر یک کمک گرفته می‌شود.

در فصل مربوط به ترانه نخست تعریفی از ترانه و تفاوت آن با مثل و افسانه ارائه می‌شود، سپس گونه‌شناسی ترانه مطرح می‌گردد. پس از آن به تفاوت میان ترانه‌هایی که برای کودکان و ساخته‌ی کودکان است، با ترانه‌های بزرگسالان پرداخته می‌شود. علاوه بر آن با ذکر مثال‌های فراوان، ترانه‌ها به لحاظ اهداف تربیتی و آموزشی یا تفریحی‌شان تقسیم و مورد بررسی قرار می‌گیرند.

در فصل متل به تقسیم مفهومی هر یک از متل‌ها پرداخته می‌شود. همچنین بحث می‌شود متل چه گونه‌شناسی دارد، ریخت‌شناسی هر متل چیست. چرا ساختار زبانی و انتخاب شخصیت‌ها در متل اهمیت دارد. دیگر اینکه چگونه می‌توان خاستگاه جغرافیایی، حتی تاریخی و هدف آموزشی متل‌ها را از ساختار زبانی و موضوعات آن تعیین کرد، به خصوص که قصه‌هایی دیگر با کدگذاری واحد فاقد آن عناصر باشند. در این میان به متل خاله سوسکه و گک به تنور، مفصلاً پرداخته می‌شود و با بهره‌گیری از ساختار زبانی و نمادها و بن‌مایه‌هایی که در روایات منسب آمده، خاستگاه اصلی آنها به لحاظ، تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی تعیین می‌شود.

در فصل افسانه‌ها نیز ابتداء ژانر افسانه تعریف و مشخصات این ژانر توضیح داده می‌شود. پس افسانه‌ها بر اساس جنسیت قهرمان افسانه، خویشکاری قهرمان، مفهوم و نحوه پرداختن نمادها و بن‌مایه‌ها تفکیک می‌شوند. بنابراین بر اساس جنسیت قهرمان افسانه‌ها دو گروه و بر اساس خویشکاری قهرمان به دو طبقه قهرمان حقیقی و قهرمان دروئی و طبقه به دسته‌ها و هر دسته به بخش‌هایی که در بردارنده‌ی روایات مربوطه است، تقسیم می‌شوند.

فرض بر این است که مخاطبین سرانترانه، متل و افسانه‌ی گذر کودکان بوده و هستند و این روایات شفاهی که برای کودکان نقل می‌شود، مشخصات خود را دارد و با روایات دیگری که مخاطبین بزرگسال داشته و نقل می‌شود تفاوت دارد. بزرگسالان بوده، فرق داشته است. این تحقیق همچنین می‌تواند نشان دهد از گذشته‌ی دور پیرزنان، مادر بزرگان، دایه‌ها، بی‌بی‌ها و سرکس که نقش «کودک‌نشانی» بر عهده داشته برای آموزش و تربیت کودکان آموزش‌های تا بلوغ، مجموعه‌ای از ترانه، متل و افسانه در اختیار داشته است که عموماً حاصل دریافت سینه به سینه بوده است و آن را به کودکان منتقل می‌کردند. بخشی را هم کودکان خود به صورت مداوم در بازی‌ها می‌آفریده‌اند که تا امروز موجود است. در این پژوهش، اگرچه منقولات شفاهی به سه ژانر ترانه، متل، افسانه‌ی گذر، تقسیم می‌شوند، اما قصه نام عامی است که به غیر از ترانه، به روایات شفاهی اختصاص می‌یابد.